

SZÖSSZETÉTELLEL KELETKEZETT TULAJDONNEVEK A KORAI ÓMAGYAR
KORBAN

A készülő történeti nyelvtan összetett szavakkal foglalkozó fejezetében fontos szerepet kapnak a tulajdonnevek. Részletes tárgyalásukat az indokolja, hogy tulajdonnévi használatban olyan szerkezetek is összetett szóként viselkednek, amelyek különben legfeljebb szoros szókapcsolatnak minősülnek. (Szoros szókapcsolatnak az összetett szóvá válás folyamatában levő olyan átmeneti alakulatokat nevezzük, amelyeknek az elemei a szószerkezetnél szorosabb kapcsolatban vannak egymással, de együttesük még nem tekinthető összetett szónak.) Erre utal, hogy egyes -- jelölt grammatikai viszonyt tartalmazó -- szerkezetek először tulajdonnevekben válnak összetett szóvá (l. a dolgozat végén látható táblázatokat).

Munkám a szóösszetétellel keletkezett személy- és földrajzi neveket nem a névtanban megszokott vizsgálati szempontok szerint tárgyalja; felosztása, elemzési módja a grammatika kívánalmaihoz igazodik. Meggyőződésem azonban, hogy az új nézőpontú elemzés a névtani kutatások számára is hasznos lesz.

Első nyelvemlékeinktől kezdődően a két (vagy több) törmefémát tartalmazó névanyag azt mutatja, hogy ezeknek egy része szóösszetétellel keletkezett tulajdonnév: Tő.: Joulekun [a fogalmazványban: Jouleguin; VárReg. 67.: Scemhegit 'szemhegit'; 1231/1391: Berekzow 'Berekaszó', 1318: Bezedkeu (Oklsz.). Másik részük azonban összetett közszóként vált tulajdonnévvé: 1218: Sacsard 'Szekszárd' (PRT. 1: 644); 1237: Hodnogio (Oklsz.). Bár az ómagyar tulajdonnévi rendszernek mindkét csoport jellegzetes részét képezi, itt csak az előbbi típus vizsgálata történik meg.

E g y s z e r e s e n ö s s z e t e t t s z e m é l y -
n e v e k

A közszavak nagy részéhez hasonlóan a szóösszetétellel keletkezett személynevek a szószerkezetekben, szoros szókapcsolatokban kimutatható grammatikai viszonyokat tükrözik.

1. Mellérendelő viszony. A későbbi korszakok névrendszerében a becézésnek az ikerített becézőnévvel való kifejezése igen jellemző sajátossága. (Az is ezzel jár, hogy az ikerítéssel keletkezett névelem önálló becézőnévként él tovább.) Az ikerszavak (és az így keletkezett nevek is) igen expresszív elemei a nyelvnek, ezért korai adatolásuk nehézségei természetesebbek, mivel a rendelkezésre álló forrástípusokból stiláris-normatív okból hiányoznak. Bizonyos halvány nyomok azonban lehetővé teszik, hogy ne csak elméletileg lehessen valószínűsíteni az ikerítéssel keletkezett becézőnevek korai ómagyar kori meglétét. Egy Margareta, később Magdalena néven említett nőt 1372-ben Bagich, 1374-ben Magich (MNY. 52: 50)

néven említenek. A két névváltozat könnyen lehet egy Magics-Bagics ikerített névpár önnállósult változata. A Bagics korábbról is adatolható: 1311: Bagich (MNY. 11: 328; l. még Nyr. 45: 204; AnjouOkm. 7: 610). Hasonló névpárra utalhat még: 1282: Magycha (ÁÚO. 12: 368) : 1343 Bagitha [s: Bgicha] (ZichyOkm. 2: 85). -- Az Anna ikerítéssel becézett feltehető Anka-Panka alakjából válhatott ki az 1252: Panka (OklSz.) név.

2. Alárendelő viszony. -- Az alárendelő szintaktikai viszonyt tükröző, szóösszetétellel keletkezett személynevek nagy része a mai ragadványnevekkel, máskor a foglalkozásnévből keletkezett családnevekkel mutat rokonságot. A korai személynévanyag egy részének azonban nem mutatható ki a későbbi folytatása.

a/ Alanyos szerkezetű összetett nevek. -- Az istenadta típusú alanyos szerkezetű összetett szó található abban a közszi eredetű névelemben, amely jelentéstanilag leginkább az óvónevekhez kapcsolódik, keletkezési idejét és a név egészének felépítését tekintve azonban már későbbi névadási szokás terméke: 1333: "Johannis dicti Istenwette" (OklSz.); 1349: "Michael filius Symonis dicti Istenuetethe" (MNY. 10: 81).

b/ Tárgyas szerkezetű összetett nevek. -- Az ilyen személynevek grammatikai felépítésüket tekintve jelöletlen tárgyas viszonyt tartalmaznak. A szerkezet alaptagja -ó/-ő képzős folyamatos melléknévi igenév, meghatározó tagja főnév: 1323/1355: Warhago 'Várhágó', esetleg 'Várhagyó', 1348: Igazmundo, 1349: Nylfarago (OklSz.) stb.

c/ Határozós szerkezetű összetett nevek. -- Az óvónevek típusába tartozó, korai határozós szerkezetet tükröző személyneveinkben az igei alaptagnak időhatározói funkciót betöltő határozószó a bővítménye: 1131 k.: Mahal (ÁÚO. 1: 39); DömAd.: Mawog.

A későbbi -- névtani szempontból a ragadványnevekkel rokonságot mutató -- határozós összetett nevekben az alaptag folyamatos melléknévi igenév, a meghatározó tag ragos főnév; vö. 1355: Dumbunylew 'Dombonülő', 1364: Eyeltudo (OklSz.). Adataink -- ill. elsősorban azok hiánya -- alapján a orai ómagyar korban az ilyen típusú nevek viszonylag ritkák lehetnek.

d/ Jelzős szerkezetű összetett nevek. -- Leggyakoribb a minőségjelzős összetett személynév, amely a megnevezett valamilyen külső vagy belső tulajdonságára, jellemző vonására utal. Ezeknek a neveknek az alaptagja főnév, meghatározó tagja melléknév: DömAd.: Cusapa; 1237--1240: Joulegen (PRT. 1: 786); 1282: Jolyan (ÁÚO. 12: 368); 1337: Roazdyak 'Ravaszdíák' (OklSz.).

A ragadványnévszerű minőségjelzős összetett személynevek között viszonylag gyakori az olyan, amelyben az alaptag -ú/-ű képzős főnév. A meghatározó tag melléknév: 1329/1416: Weresorru, 1346: Noghlabu (OklSz.); 1351: Faythalanlabo (ÓMOLv. 194); stb. Az -ú/-ű képzős főnévi alaptaghoz -- hasonlító értelemben -- főnévi meghatározó tag is kapcsolódhat: 1341: Bykanyakw, 1351: Keseleuforku 'Keselyűfarkú', 1357:

Vosseggw 'Vasseggű' (Oklsz.) stb. Közzói használatban az ilyen szoros szókapcsolatok viszonylag ritkán válnak összetett szóvá. A tulajdonnévi szerep azonban jelentésváltozás nélkül is összerántó erőként hat.

Adataink alapján ritkább lehetett a menyiségjelzős szerkezetű összetett személynév: 1282: Kethzem (ÁÚO. 9: 344). -- Ugyancsak kevés adatunk van a birtokos jelzős összetett személynévre: 1245: Folwyne 'Faluvéne' (MNy. 18: 99); vö. még 1400: Folnagh (Oklsz.). Birtokviszony van viszont azokban a személynévekben, amelyeknek az alaptagja névképzővé válóban van a korai ómagyar korban (l. alább).

e/ Névképzővé váló összetételi elemek. -- A családi összetartozásnak a neveken való jelölése az ómagyar kor elejétől válhatott társadalmi igényé. Kifejezési eszköze a birtokviszonyos szerkesztésmód volt, a viszonyítási alap pedig a családfő apa, ill. férj szerepében. (A társadalmi viszonyok következménye lehet, hogy az ismert nyelvekben csak az apa--fiú, ill. kisebb mértékben a férj--feleség viszonyt tükröztetik a nevek; az apa/anya--leánygyermek jelölése ritka: 1249: Agnes filia Petri (ÁÚO. 7: 300); 1309: Cholam filiam Petri (HazOkm. 7: 358). A magyar névrendszerben ennek nincs folytatása).

A korai ómagyar korból származó, az apa--fiú viszony megjelölésére szolgáló nevekben általános a birtokviszony jelöltsége: 1236/1239: "Dicti Modoros Dedfia uinitoris", 1312/1315: Bokfya (Oklsz.); 1358/1359: "Palfyayanuskurtuele" (MNy. 16: 38) stb. A birtokviszony jelöletlensége még kivételszerű: 1302: "Magister Kokos filius comitis Rykolfy" (Oklsz.); -- számuk csak a XV. sz. második felében szaporodik meg.

A fia~fi birtokos jelzője első adataink alapján olyan név, amely -- típusát tekintve -- az ómagyar kor végén is szerepelhetett személynévként. Ebből, a feltehető társadalmi igényből és abból a tényből, hogy az ómagyar kor végén a magyarral kapcsolatba került más nyelvekben (pl. a törökben) is szokásos volt az apa--fiú viszonynak a nevekben való tükröztetése, feltehető, hogy a honfoglalást közvetlenül megelőző időkben is volt ilyen névtípus a magyarban. A lat. filius-os szerkesztésű nevek ezt a tendenciát bizonyára felerősítették.

A feleségnevek alkotásában jelölt és jelöletlen birtokviszonyos szerkesztésmóddal egyaránt találkozunk. Valószínűleg jelölt: 1288: "Marcelneygyaya"; 1354: "Bankneytereme" (Oklsz.); jelöletlen: 1219/1276: "Toutnetkuta" [!] (MonStrig. 1: 223); 1264: "Seremnepataka" (Fejér: CD. IV/3: 209); vö. még 1376: "Muliere paphwyiacabne dicta", 1377: "vallis Palnewelgy" (Oklsz.). -- Jellemző a birtokos szerkezet alaptagjának a következetesen illabiális hangalakja, amely a nő : né megfelelésekben szóhasadás-szerű kettéváláshoz vezetett. A későbbi nyelvállapot előzménye a korai ómagyarban kereshető. Feltehető, hogy az illabiális né forma 'nő' jelentésben általánosan volt elterjedve, hiszen mai nyelvjárásaink némelyikében is így használatos. Nagyobb szerepe lehetett azonban annak, hogy az E/3. birtokos személyjeles neji~neje alak,

amely az adatainkban előfordulónál bizonyára jóval gyakoribb volt, az illabiális alak használatát erősítette.

Mind a fia~fi, mind a nejë~né alaptagú személynevek a korai ómagyarban összetett szavak. Képzővé válásuk a kései ómagyarban történt meg.

f/ A személynévanyagunk legkorábbi -- ősmagyar -- névadási sajátosságokat mutató rétegébe mondatok lexikalizálódásával keletkezett nevek is tartoznak. Ezek között van tagadó igei állítmány: DömAd.: Nullmel; Tő.: Nemvogv; VárReg. 13.: Nemhiz. Ez az óvónévtípus az igenévi állítmány tagadásával is kifejezhető: DömAd.: Numhw; Tő.: Nomuolou [a fogalmazványban] Numuolou. (A Nemvaló, Nemvagy nevek megfelelője a török nyelvekben is élt, sőt a magyar névrendszerbe is bekerült. Ez a Bolmaz > Balmaz 'Nemlevő' maradt fenn Balmazújváros nevében.)

T ö b b s z ö r ö s e n ö s s z e t e t t s z e m é l y - n e v e k

A korai ómagyar kor személynévanyagára a többszörösen összetett szerkezetű nevek nem jellemzőek. Esetleg mégis ilyen lehet az 1267: "Villam Aranlabovbach" (Oklsz.) adat, amennyiben az összetett szóval kifejezett (ragadványnévszerű) tulajdonság mint meghatározó tag és a foglalkozásnév mint alaptag személynévként fogható fel.

Ö s s z e t e t t s z a v a k é s s z o r o s s z ó - k a p c s o l a t o k f ö l d r a j z i n é v i s z e - r e p b e n

A korai ómagyar kor földrajzi nevei grammatikai felépítésüket tekintve lényegében ugyanolyan szerkezetűek, mint a közszavak és a személynevek. Az egyes összetételi típusok között azonban aránybeli eltérések mutatkoznak. Az egyszerűen összetett nevek esetében a minőségjelzős és a birtokos jelzős szerkezetűek száma és aránya messze meghaladja a más módon keletkezett nevek mennyiségét. A többszörösen összetett szavak a földrajzi nevek között lényegesen nagyobb számban fordulnak elő, mint a szókészlet más rétegeiben.

E g y s z e r e s e n ö s s z e t e t t f ö l d r a j z i n e v e k

A korai ómagyar kor földrajzi neveinek legnagyobb része két önálló szó grammatikailag megszerkesztett kapcsolatából jött létre.

M e l l é r e n d e l ő s z e r k e z e t ű ö s z - s z e t e t t f ö l d r a j z i n e v e k

Földrajzi neveink között viszonylag elenyésző számúak azok, amelyek mellérendelő szerkesztésmódot tükröznek. A mellérendelés a tagok egyszerű kapcsolatos viszonyán alapul.

Van adatunk földrajzinév-szerű összetett szóban olyan

mellérendelő viszonyra, amilyen a közszavak között is előfordul. A két tag egymás szinonimája: 1262: "Ad ... aque ... Lapsar" (Oklsz.). A névre több adat is van. Azt nem lehet eldönteni, hogy csak tulajdonnévi szerepben élt-e, vagy közszóként is használatos volt.

A helység templomának két védőszentje ugyancsak mellérendelő viszonyban van az 1199: Cusmadomian (Sztp. KritJ. 1: 55) adatban. (Népetimológiai változással ebből lett később a birtokos jelzős Kozmadombja név.) Kettős szentek mint névadók esetén a korai ómagyar kor után is keletkeztek ilyen helységnevek, mint pl. Fábiánsebestyén < 1400: Zenthfabiansebestyenzallasa (ZsigmOkkl. 2/1: 68).

A l á r e n d e l ő s z e r k e z e t ű ö s s z e t e t t f ö l d r a j z i n e v e k

1. Alanyos szerkezetű összetett földrajzi nevek. Az egyszerűen összetett földrajzi nevek között ilyen szerkezetűre nem kerültek elő adatok. Következtetni azonban esetleg lehet a meglétükre. A többszörösen összetett földrajzi nevek között akad olyan, amelyről feltételezhető, hogy másodlagosan egészült ki a hely földrajzi köznévvvel mint alaptaggal, de talán már a nélkül is földrajzi névként lehetett használatos: vö. 1360: "Vizalohel" (Oklsz.).

2. Tárgyas szerkezetű összetett földrajzi nevek. -- Az ilyen földrajzi nevek valamilyen gazdasági tevékenységgel kapcsolatosak. Alaptagjuk igenév, meghatározó tagjuk ragtalan főnév, együttes szófaji értékük ugyancsak főnév: 1264/1466: Ogokelthew 'Agyagkeltő' (MonStrig. 1: 511); 1269: Kendur attho (MNYTK. 53. sz. 17); 1310/1338: Kuequetew (Oklsz.) stb.

A tárgyas összetett földrajzi nevek jelöletlenségük folytán akkor is megőrzik összetett szói mivoltukat, ha nem névként használják őket. Hasonlóak tehát az ugyanilyen szerkezetű személynevekhez (l. ott), ennek pedig az oka is ugyanaz a szerkesztésmód ősi volta, a jelöletlenség és a közzsói használatban is általános produktivitása.

3. Határozós szerkezetű összetett földrajzi nevek. -- A földrajzi neveknek csak igen kis hányada tartozik ide. Alaptagjuk az ilyen összetett neveknek melléknévi igenév, meghatározó tagjuk határozószó. Az egész szerkezetnek főnévi értéke van: 1307: Alayarou (AnjouOkm. 1: 124); 1348: altalyaro, 1367/1384: "fluuium Altalesew" (Oklsz.). -- Az ilyen szerkesztésmód, ha a meghatározó tag nem határozószó, hanem ragos/névutós főnév, szoros szókapcsolatnak... minősül, és megtartja igenévi jellegét: Ta.: "feheruuaru rea meneh hodu utu rea"; 1337: "Bethlebemenewlcha", 1338: "Semita Zenthivanra menu golugwth" (Oklsz.).

4. Minőségjelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek. -- Ilyen nyelvtani megformáltságú nevek minden névkategóriában vannak, tehát helységnevek, domborzati és vízrajzi tulajdonnevek és tájnevek is akadnak köztük. Az névelттani sajátosság, hogy az egyes kategóriák nyitottak, amennyiben a domborzati vagy vízrajzi sajátosságok alapján keletkezett név helységnévvé is válhatott. A névtípusok vizsgálatában azon-

ban az eredeti szerepkörben való elemzés látszik célravezetőnek.

a/ Helységnevek. -- A minőségjelzős összetett helységnevek meghatározó tagja igen sokszor elhelyezkedésre, állapotra, nagyságra vonatkozó viszonyítást tükröz: 1288/1297: Fulbarcha: 1290--1300: Barcha Kuzep~Kuzepbarcha: 1303: Albarcha (Györffy 1: 64, 65); 1322: Omaria: 1332--7: Vymaria (Györffy 1: 641); 1283/1311: Kysdedboy: Nogboy (Györffy 1: 597); stb. -- A viszonyítás olykor a település lakóinak társadalmi hovatartozása alapján történik meg: 1324: Parasztzekul: 1329: Louazzsekul (Csánki 3: 450). A megkülönböztető jelző vonatkozhat a település lakóinak nemzetiségére: 1230/1283: Mogiorfolu (Oklsz.); 1291--4: Zekulteluk, Vruzteluk (MNy. 22: 300, 358); vö. még 1381: "Duas villas ... Magyarfalu et Nemetfalu vocatas in discriptu, videlicet Rabacuz existentes" (Oklsz.); stb.

Árpád-kori településeink gyakran kapták nevüket templomukról -- esetleg annak hiányáról: VárReg. 116.: Igyhazafvi/fl: 1337/1414: Eghazatlangeswn (Oklsz.); a templom formájáról, színéről: +1093/1404: Kerekyghaz (Györffy 1: 324); 1237--1240: Feyregghaz (PRT. 1: 758), stb. -- Nyugati művelődési hatást tükröznek azok a településnevek, amelyek a templom védőszentjének a nevével azonosak: 1176: Zent Myklos (ÁÚO. 1: 73); 1255: Scentleurent (MonStrig. 1: 423); 1308: Zent Vdrian (Csánki 3: 104); stb. Ez a névtípus kimutatható német (Sankt Pölten), francia (Saint-Cyr, Saint-Étienne, Saint-Quentin) és angol (Saint Helens) nyelvterületen is. Ugyanígy felfedezhető az 1279: Scentkerest (Oklsz.) típusú neveknek is az idegen nyelvi mintája az ausztriai Heiligenkreuz templom és településnévben. Az olasz San Marino, San Remo, sp. Santa Cruz stb. földrajzi nevek csak formailag egyeznek meg az ilyen típusú magyar nevekkel, a névadás indítéka azonban más. -- A Keresztúr (=Felfeszített Krisztus úr) típusú, a nyelvterület több részéről is adatolható településneveknek viszont nem tudjuk idegen nyelvi mintáját kimutatni: 1075/+ 1124/+ 1217: kerestur (MonStrig. 1: 323). Eszerint a magyar nyelvterületre jellemző névtípusról van szó ugyanúgy, mint az 1335: Zenthleluk (Oklsz.)-féle nevek esetében is. (Nem településnévként -- KTSz.: cent leluca -- csupán szoros szókapcsolatként adatolható a korai ómagyarból. Erre a helyesírási szokás utal ilyen használatban sokáig két szóba írták vö. JókK. 135: zent lelek, MünchK. 9vb: cent leleben, stb. Ezt a helyesírást más nyelvek, elsősorban a latin írásgyakorlata is támogathatta.) -- A lat. sancta trinitas részfordítása helységnévi adatokból idézhető: 1268: Zenttrinitas ~ 1341: Scenturuntas (Oklsz.).

A korszak névanyagában jelentős csoport a hetivásárok időpontjára utaló nevek: a hét valamely napjának neve és a hely szó alkotta összetett szavak: 1177/1500 k.: Zeredahel (Györffy 1: 392); 1206: Cheturtuchyel (HazOkm. 6: 6); Kedhel (MonStrig. 1: 182); 1209: Sumbotheil (ÁÚO. 6: 333); 1240: Hettefewhelly (TESZ.); 1275: Pentekhel (Oklsz.). Ez a névadásmód a magyarból terjedt el a környező nyelvekben.

A névanyagban ezen vonásai arra utalnak, hogy a minő-

ségjelzős összetételként keletkezett helységnevek viszonylag szoros rendszerkapcsolatot mutató része a névkincsünknek.

Szintaktikai szempontból a minőségjelzős összetétellel keletkezett helységnevek meghatározó tagja lehet egyszerű melléknév: 1002 e./1109: ααγρόβουεν ~1109: zaarberin (ÓMolv. 15, 16); [1200 k.] 1143: Ciplok 'Széplak', +1214/1334: Cusfoloud (Györffy 1: 145, 634); VárReg. 350.: Zobodian. Gyakori az -s nomen possessoris képzős meghatározó tag 1212: Thetheuszikaz (Csánki 3: 235); VárReg. 149.: Puklu/teluc, 1311/1323: Fiuzesteluk, 1316/1382: Kanastelek (Györffy 1: 618, 630) stb.

A kettős szófajú szavak melléknévi értékben fordulnak elő összetett helységneveink meghatározó tagjaként: 1283: Olahteluk, 1297: Tothfolu, 1356: Nemuthfalu (Oklsz.); -- 1202--1203 k.: Felquery (Sztp. KritJ. 1: 63), VárReg. 360.: Olfuk. Az al-, fel- meghatározó tag olykor -só/-ső melléknév-képzővel is kiegészül: 1311: Olsorakamoz (Oklsz.); 1317: Fulseuluew (Csánki 3: 618).

A helységnevekben főnévi jelző is előfordul: VárReg. 157.: Naduduor; 1286: Mezeulak (Csánki 3: 242); 1248: Zulgageur (MonStrig. 1: 373); 1332--7: Woschopu 'Vaskapu' (Györffy 1: 244).

A helységnevek adatai között -- településtörténeti okokkal magyarázhatóan -- gyakran találkozhatni azzal a jelenséggel, hogy a valamikor egy egyszerű névvel illetett település helyén két vagy több újabb jelenik meg. Ezeket nem egyszer az eredeti helységnevek megkülönböztető jelzővel alkotott változatával jelölik meg: 1277/1282: "inter Mariam et Wodosa" --> 1291--1294: Maria Noua, 1332--1337: Vymaria, ill. 1322: Omaria (Györffy 1: 641). A névben valamilyen okból bekövetkezett változás eleinte az új jelzőnek a jelzett szóval lazább kapcsolatát sejteti: An. 31.: geuru --> 1248/1326: Noggeurh (Györffy 1: 774) -- szemben Kisgyőrrel: 1261/1271: Kysgeur (uo.) -- --> 1304: Gyous Geur (uo.); 1276: Egrus --> 1324: Beseneu-Egrus (Györffy 2: 360). Ugyancsak lazább kapcsolat lehetett az alap- és a meghatározó tag között, ha az alaptag időnként más-más (egymáshoz közeli) falu nevéként fordul elő. 1210: Sucorou --> 1231. Nylka Socrou, 1251/1263/1398: Barabhy Sokorow, 1253: Paznan Sukoro stb. (Györffy 2: 623). Ezekben az esetekben talán nem véletlen a különírás viszonylag gyakoribb volta.

Némely adatunk, mivel a névadása indítékai nem ismertek, többféleképpen elemezhető: 1325: Mulunsok (Györffy 2: 607): 'olyan település, ahol malom van' -- minőségjelzős, ill. 'Malomfalva' -- birtokos jelzős. Mivel a szerkezet jelöletlen, a névhasználók nyelvi tudatában az értelmezés bármikor átválthat az egyikből a másikba.

b/ Domborzati nevek. -- Erre a névtípusra jellemző, hogy alaptagja a domborzatra utaló földrajzi köznévi bérc, hegy, tető, kő, halom, mart, mál, aszó, völgy. +1093/1274/1365/1399: Keskenuelg (PRT. 10: 497); 1130--1140/XII--XIII. sz.: Qumlouozou (PRT. 8: 267); 1138: Beregheg (Fejér. CD. 2: 112); An. 15.: fat^{ur}holmu; 1193: hygi/keu (ÓMolv. 58); 1219: Zevlevmal (MonStrig. 1: 221); 1227/1400: Agyagwsberch, 1256:

Humuroteteu (Oklsz.); 1283: Mogosmorth (Györffy 1: 460); stb. (Síkságra utaló minőségjelzős név nem adatható.) A minőségjelzői szerepben előforduló meghatározó tag a tereptárgy alakjára, növényzetére, nagyságára, színére utalhat: 1217: Hegeshalm (Csánki 3: 685); 1246/1330: Feerkw (PRT. 8: 225); 1317/1323: almasweugh (AnjouOkm. 1: 442); 1319: Ayasheg (Oklsz.).

A domborzati nevek meghatározó tagjának szófaja lehet melléknév: 1319: Nogweulg, 1322: Wrusporth, 1323: Verusmorth (Györffy 1: 345, 877); 1341: Bathurkew (Csánki 3: 208); -- melléknév: -s nomen possessoris képzővel: 1237--1240: Scekesmagos (PRT. 1: 781); 1248/1399: Bozyasheg, 1292: Chokaskeu (Oklsz.); -- -ó/-ő képzős igenév: 1303/1494: Werewmal (Oklsz.); 1341: mereukw 'Meredő-kő' (Oklsz. Pótl.); -- ritkán -talan/-telen fosztóképzős melléknév: 1270/1311: Mezechtelenhig (Oklsz.); -- főnév: 1219/1276: Sycozov 'Szikaszó' (MonSrtig. 1: 223); 1287/1367: wkurhegh (MNY. 10: 279); stb.

A vizsgált névanyag alapján feltűnő, hogy a közszei vonatkozás mennyire erős benne. Nem tulajdonnévként legtöbbjük szintagma értékű lenne, vagyis az idézett nevek nagy része csak ebben a használati körben tekinthető összetett szónak. Némelyik név viszont vagy alaki vagy jelentéstani szempontból annyira elszakadt közszei előzményétől, hogy részint az Árpád-kor végén (pl. Szikszó, Igykő), nagyobb részben a későbbi korszakokban (Veresmart, Bátorkő, Merőkő) ez a felbonthatósága megszűnt.

A TA.: nogu azah adata valószínűleg még nem tekinthető teljes értékű földrajzi névnek, hanem csak helymegjelölésnek. Ennek alapján még bizonyára nem összetett szó, hanem szoros szókapcsolat.

c/ Vízrajzi nevek. -- Vízrajzi jellegű, minőségjelzős összetételként keletkezett földrajzi neveink alaptagja általában földrajzi köznév: kút, ér, patak, tó, ág, víz stb.: 1067 k./1267: Homuser (ÁÚO. 1: 25); 1075/+1124/+1217: kerektou (MonStrig. 1: 57); DömAd.: Hedekcut, 1193: vegag, egerag, 1210: humerou potok, 1223/1243: Sarwiz, 1265: Melmochar (Oklsz.). Vízrajzi névben előfordul a víz szó igy ~ ügy változata is, amely a Dunántúlról és Erdélyből ismert: 1290 k.: Keykug (Györffy 1: 323). A 'folyó' jelentésű jó a nyelvterület ÉK-i, K-i részén élhetett: An. 31.: souyou, heuyou. Szórányosan egyéb földrajzi köznevek is előfordulnak: 1067 k./1267: Nogewrem 'Nagyörvény' (ÁÚO. 1: 26); 1279/1281: Keuruszek 'Kőrösszik' (Oklsz.), 1284. Felhon 'Felhany' (Györffy 2: 565); 1295: Becafolo (Oklsz.). Adataink tanúsága alapján úgy látszik viszont, hogy a forrás vízrajzi nevek alaptagjaként még nem élt, szerepét a kút tölthette be, miként ezt mai nyelvjárásaink egy részének a névadási szokása is mutatja.

A vizsgált nevek meghatározó tagja gyakran szintén közsze. Ez lehet melléknév: 1075/+1124/+1217: feirtou (MonStrig. 1: 57); 1214/1334: Meyle Eurym 'mélyörvény' (MNYTK. 53. sz. 21); 1283/1431: Kesekwnmochar (Oklsz.); stb. -- -s nomen possessoris képzős melléknév: 1193: Quie/tou (ÖMolv. 59);

1233/1239: Sooskuth (ÁÚO. 11: 257); 1264/1374/1418: Nodoser (MNYTK. 45. sz. 23); stb. -- melléknévi igenév: 1263: Leswpotok (Oklsz.); 1278/1378/1439: holtou (<holt tó = Hottó) (ZalaOkl. 1: 88); 1343: Bolgokuth (Oklsz.); stb. -- főnév: 1075/+1124/+1217: surchuer (MonStrig. 1: 57); 1214: Ykvrtau (Oklsz.); 1222: zarannuk potok (MNY. 24: 321); stb.

A vízrajzi nevek jellegzetes szemantikai vonása, hogy viszonylag gyakori köztük az olyan, amely a vízben élő állatokra utal: 1113: Ciker [=Csíkér] (Fejérpataky: Kálmán kir. okl. 60); 1261: Menyto [vö. menyhal] (Csánki 1:67); 1317/1407: Nadaliusto [vö. nadály 'pióca'], 1319/1342: Lepenthow [vö. lepényhal] (Oklsz.); stb. Néhány halászattal kapcsolatos szó is megőrződött ezekben a nevekben: 1214/1334: piscarsher [p. piscaroshér] (Sztp. KritJ. 295); VárReg. 110.: Poyaspotok (Oklsz.); 1228/1491: Weyzer (Györffy 2: 564); 1323/1351: Gyalmastou (Oklsz.).

A domborzati nevekhez hasonlóan a vizsgált vízrajzi nevek is laza kapcsolódású összetett szavak: amint megszűnik tulajdonnévi használatuk, szintagmákká bomlanak. Szoros szókapcsolat értékű valószínűleg a TA.: kues kut és zilu kut adata is, amely inkább tűnik helymegjelölésnek, mint földrajzi névnek. -- A korai ómagyarban elhomályosult vagy elhomályosulóban levő összetett nevek tagjainak a közszói előzményükkel való kapcsolata megszűnik. Sajó, Berettyó, Hottó, Kékügy (az utóbbi kettő helységnev lett).

Összetett minőségjelzős szerkezetű vízrajzi neveink lényegesen kisebb csoportja az, amelynek az alap- vagy a meghatározó tagja önmagában is tulajdonnév. Viszonylag kevesebb közülük is az olyan, amelyben a meghatározó tag víz- vagy helységnév lehet: 1193: Tureg ? 'Túrügy' (ÓMOLv. 55); 1252/1253: Beleder 'Beledér' (MonStrig. 1: 401). Feltehetően kisebb vizek kaptak efféle nevet. -- Nagyobb vizeink egy-egy kisebb szakaszát, ágát úgy nevezték meg, hogy a víznév (közszói eredetű) megkülönböztető jelzőt kapott. 1075/+1124/+1217: kustiza (MonStrig. 1: 57); 1192/1374/1425: Losiuduna (Györffy 1: 202); 1210: Agduna 'Mosoni Duna' (Györffy 2: 563); 1287: Mezeuraba (Györffy 2: 564); 1294: Nogsed (Oklsz.); stb. -- A tulajdonnévi elemet is tartalmazó vízrajzi neveink alkalmasint szorosabb kapcsolatot alkotnak, mint azok, amelyek csak közszói elemekből állnak.

Vízrajzi tulajdonneveink egy részével kapcsolatban fölmerülhet a párhuzamos névadás, ill a tükörfordítás lehetősége: 1211: HoltWag~1251/1281: Duduag (Oklsz., dud<ófn. töd 'halott, döglött' ~ ószász dōd 'ua. '); An. 3l.: heuyou~topulucea (az utóbbira vö. szb.-hv. Toplica hn., szln. Toplica hn. 'hévíz, meleg vízű forrás, patak').

d/ Tájnevek. -- Minőségjelzős szerkezetből keletkezett tájnevünk viszonylag kevés van. Erdők, mocsaras területek stb. nevei tartoznak ide: An. 11.: igfon (Bihar vm.); 1255: Feketeyerdeu (Abaúj és Gömör vm., Györffy 1: 40, 2: 458); 1320: Mezeu Humuch (Bodrog vm. Györffy 1: 696); 1329/1476: Nogsaar (= Nagysárrét, Györffy 1: 493); stb.

Az összetett tájnevek alap- és meghatározó tagja általában egyaránt közszói eredetű. Ha nem tulajdonnévi szerepűek,

szószerkezetté bomlanak fel. Erős köznévi vonatkozásuk folytán ugyanaz a név az ország több, egymástól jól elkülöníthető részén is előfordul: 1251/1255: erdeuhat 'erdős hátság Zalaegerszegtől DK-re' (ÁÚO. 7: 330), de ugyanaz a név megvan Biharban, Gömörben, Baranyában, Nógrádban stb., Feketeerdő Győr vármegyében is, Nagysár a Duna közelében is stb.

A nevek elemeinek a közszói jelentése következtében némelyiknek részleges latin fordítása szerepel csak a korai forrásokban: An. 35.: "ultrā siluam tur/oc" 'Törzsök erdő'; 1278/XVIII. sz.: silva Ménes 'Ménesterdő' (Györffy 1: 163); stb. (Ilyen névközlési eljárás más névtípusokban is előfordul.)

e/ Várnevek. -- Az Árpád-kori Magyarországon fontos szerepet töltöttek be a várak. Közülük azok, amelyek minőségjelzős összetétellel keletkeztek, többségükben közszói előtagból és a (szintén közszói) vár szó kapcsolatából állnak: TA.: feheruuaru; 1240: Vruzwar (Csánki 3: 676); stb.

Az előtag lehet melléknév: 1199: Viwar (Györffy 1: 58); 1244: Ovwar, 1252: Hvzewar 'Hosszúvár' (Oklsz.). Ez a várak valamilyen (esetleg egy másik várral való összehasonlításában) meglévő tulajdonságára utal.

Gyakori a főnévi jelzős összetett név. Szemantikailag igen eltérő csoportjai vannak. Az anyagnévi előtag utalhat a vár építőanyagára: 1095: felduuar, 1283: Swynwar 'Sövényvár', 1348: Kuuri (Oklsz.). Ezek a várnevek a tulajdonnévi használattól függetlenül köznévként is összetett szóvá válhattak. -- Az anyagnévi előtag utalhat -- jelentés-sűritéssel -- a vár gazdasági szerepére: 1193: vojwar (ÓMOLv. 61); 1288: "Villas nostras regales Sowar et Sopotok uocatas" (Oklsz.). -- A főnévi jelző lehet állatnév. Ezek alighanem rablóvárak nevében fordulnak elő, s így az elnevezésnek erős érzelmi, stilisztikai töltése lehetett: 1272: Medwewar, 1289: Saswar, 1292: "Locum diruti Castri, Zamarwar vocati" (Oklsz.). -- A főnévi jelző olykor tulajdonnév: annak a (folyó)víznek a neve, amely mellett az erősség épült: 1257: Zalavar (PRT. 7: 510); 1288: Saarwar (UrkBurg. 2: 208); XIV. sz. [1000 utánra]: Moroswar (Györffy 1: 850); stb. -- Személynév (v. a személy foglalkozása) az előtagja a birtokos jelzős összetett névből a minőségjelzőssé átértékelődött összetett neveknek: 1244: Toloywar, 1345: Kuluswar (Oklsz.). (L. még a birtokos jelzős várneveket is.)

f/ Határrésznevek. -- A minőségjelzős szerkezetű földrajzi nevek közé a fenti szemantikai csoportok egyikébe sem sorolható szavak is tartoznak. Szerkezetükre jellemző, hogy az alaptag földrajzi köznévként (rét, mező, út stb.). A meghatározó tag lehet melléknév: TA.: ohut; 1256/1358: Nogreth, 1313: Scepmezeu 'szépmező', 1342: Ryuiddulew (Oklsz.) stb.; -- -s képzős melléknév: 1273: Agagusuth 'agyagosút', 1275: Hurhuswt 'horhosút', 1344: Harmasmege 'hármasmegye' (Oklsz.); 1350: Ketteusmezeu (Györffy 2: 59); -- -i képzős melléknév: 1323: wrusywth (MNY. 40: 243); -- főnév: 1267/1380: Zurdukut, 1314/1328: hataruth (Oklsz.). A főnévi jelző esetén olykor nem dönthető el egyértelműen, hogy minőség- vagy birtokos jelző szerepét tölti-e be a névben. TA.: hodu utu 'Hadi út'

vagy 'Had útja', ill. 1269: Zamarvth (Oklsz.); 1289: Menesuth (MNY. 3: 465); stb. (L. még a "Birtokos jelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek" c. részt.)

5. Mennyiségjelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek.
-- A mennyiségjelzős összetétellel keletkezett földrajzi nevek számbelileg nem jelentősek, mégis ilyen típusú elnevezések a nyelvterület több különböző részéről (és az Árpád-kor utáni időkből) is kimutathatók.

a/ Helységnevek. -- Meghatározó tagként határozott számnevek fordulnak elő: fél, két, hat stb. Alaptagjuk jelzős tulajdonnevekben szokásos köznévi: egyház, ház: 1291--4: "Nogdurugfeleghaz" (MNY. 22: 299); 1312: Hothaz (Fejér: CD. 8/1: 485); 1330: Zazhaz (Györffy 1: 870).

Az al/fel előtaggal korrelatív kapcsolatban levő helységnevek, ha együtt említik őket, ill. ha a helységek összevonódtak, újabb elnevezésükben két mennyiségjelzős alakulattá válhatnak: 1272--1290: "Duas villas ... Keetchalad uocatas in Comitatu Suprun" (Oklsz.); 1305: "Kethnyeres, videlicet Olynres et Fulnyres" (Györffy 2: 82), 1320: Kethurpaag (Györffy 2: 75), 1321>1448/XV. sz.: Kethbarsa (Györffy 1: 598).

A települések határában található mennyiségjelzős szerkezettel megnevezett tárgyak neve másodlagosan átvonódhatott a helység nevévé: 1211/1252: Harumfa, 1273>1372/1377: Zazfa (Györffy 1: 719, 143). Adataink szerint ugyanis a határban található fák száma a névadás szempontjából fontos lehetett: 1296: "Vbi sunt sex arbores ... quare iste locus uocatur Hotharasth", 1307: "In possessione eorum hereditaria Neguenzil vocata" (Oklsz.).

Néhány olyan adatunk is van, amelyben határozatlan számnevet tartalmaz a mennyiségjelzős összetett név: 1291--1294: Mend/cent (MNY. 22: 359); 1317: "In loco Sukkurtuel uulgarter nuncupato" (Oklsz.).

d/ Domborzati nevek. -- Mennyiségjelzős összetétellel keletkezett ilyen neveink szerkezetére a számnév + domborzati köznévi felépítés jellemző: TA.: [h]armuhig, VárReg. 152.: Vtholm; 1283 k.: Zazholm (SRH. 1: 149). Ezeknek a neveknek igen erős a köznévi jellegük, így összetett szónak csak tulajdonnévi használatban minősülnek.

c/ Vízrajzi nevek. -- A csekély számú adat alapján -- úgy látszik -- a mennyiségjelzős vízrajzi nevek valamilyen szempontból hasonló vagy összefolyó vizek összefoglaló megnevezésére szolgálnak. Határozott számnévi meghatározó tagból és főnévi alaptagból állnak: 1295: "Duos fluuinos Kethchenge uocatos", 1355: "ad ... tres fouecas Harumkuth vocatas" (Oklsz.). -- A TA. harmu ferteu adata talán már szintén név.

6. Birtokos jelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek
-- Az ilyen módon keletkezett földrajzi nevek a valaki(k)nek a tulajdonában létet, ill. a valamihez tartozást fejezik ki. Minden kategóriában vannak jelöletlen és jelölt birtokviszonyt kifejező nevek.

a/ Helységnevek. -- Jelöletlen birtokviszonyt viszonylag kevés helységnév tartalmaz. Egyrészt telek alaptagú nevek tartoznak ide, amelyeknek a meghatározó tagjuk foglalkozás-

név: 1279: Igruchteluk (Oklsz.); 1289/1291: Cheuzteluk (Györffy 1: 295); 1291: Wdwarnukteluk (Fejér: CD. VI/1: 107). Néhány esetben a meghatározó tag személynév, az alaptag a hely, falu(d), telek stb. köznév: ? TA.: oluphel [rea]; 1270: Chepanteluk, 1332--1335: Marcelfulud (Györffy 1: 537, 117).

A jelölt birtokos jelzős összetett földrajzi nevek jellegzetes alaptagja a laka, falva, monostora, földe, teleke, ülése, szállása, soka, háza stb.: 1177>1405: Chemperlaka (Györffy 1: 174); 1237--1240: Ohzynfolua (PRT. 1: 776); 1256: Paradanmonustura (Oklsz.); 1262: Zamardfelde (MonStrig. 1: 471); 1263/1466/1476: Castelheleke, 1277/1282: Zolathylusy [!], 1311: Welcynahaza (Györffy 1: 223, 672, 155).

Ezeknek az összetett neveknek a meghatározó tagja zömmel személynév: 1237--1240: Semyansuka (PRT. 1: 775); 1270: Raasfelde, 1272/1419: Symonlaka, 1280/1328: Janustelky (Györffy 1: 134, 140, 96) stb. Előfordul azonban ilyen szerepben a személy foglalkozása, tisztsége is: 1256: appacchafolua, 1275: Derspopfolua, 1312/1315: Kyralzallasa (Oklsz.) stb.

A jelölt birtokos jelzős összetett helységnevek sajátos vonása a korai ómagyarban a többszörös, sokszor az öröklött tulajdonjogra is utaló összetétel: 1312/1315: Bokfya Benedukfolua, 1319: Inakfiapeturfelde, 1321/1323: Kenchesandrasfolua (Oklsz.) stb. Az ilyen terjedős, a név szerepet nehezen betöltő elnevezések valószínűleg csupán írásalakulatok, és a későbbi nyelvhasználatban általában nem maradtak fenn. Helyüket a lényeges elemet tartalmazó -- többnyire a másikkal együtt jelentkező -- egyszerűbb változat váltotta fel: 1291--1294: Nyrpaul~1322: Moyspaulia et Ernefiastephanpaulia --> 1332--1337: Nirpali (Györffy 1: 650--1); 1332--1337: Kechkezevepeturhaza~1341: Peturfolua (Kázmér: Falu 174) -- Péterfelva (Küküllő vm.); vö. 1366: Gyurgfiamyklowsfalua 1365: Myklousfolua (Kázmér: Falu 206), -- ill. 1360: Jakobfia Janusfolua (Csánki 3: 65) --> 1555: Jakapfy Janosfalwa --> 1618: Jacobianosfalua --> 1627: Jacobianafa (--> Jakabfa, Zala m.) (Kázmér: Falu 260). -- Az is valószínű némely esetben, hogy névként soha nem éltek, csupán alkalmi használatban merültek fel, hogy valamilyen peres eljárás során a pillanatnyi birtoklást pontosan tükröztessék. (A Pályi nevek adatsora erre utal, természetesen ebben az esetben sem földrajzi névnek, sem összetett szónak nem tekinthetők.)

Az Árpád-kor végétől fogva jelentkeznek az olyan -- analogikusan keletkezett, jelölt birtokviszonyt tartalmazó -- nevek, amelyek az alaptag és a meghatározó tag által kifejezett dolgok szoros összetartozását fejezik ki, ill. amelyekben a meghatározó tag jelölte sajátosság jellemző az alaptagra: 1291--1294: Alma munustura (MNY. 22: 300); 1315: Werusalmafolua, 1368: Zederfateleke (Oklsz.). Az ilyen nevek meghatározó tagja növény-, állat- vagy víznév: 1329: Scedrees-teleke, 1373: Wluesfolua (Oklsz.); 1397: Sarosfalua (Fejér: CD. X/2: 532).

A Bibliában szereplő városnevekre olyan birtokos jelzős szoros szókapcsolatokban vannak adataink, amelyekben az alaptag a város szó birtokos személyjeles alakja, a meghatározó

tag a megnevezendő város neve: KTSz.: "nazaret [v]ara/at mege lel[he] /se"; GyS.: "Irlm uara/anak ti/te/ fugadatia". Bibliai helynév azonban nemcsak ilyen formában adatható: KTSz.: "ele menuen bethle[hembele]". A mai névszerkesztés alapján feltehető, hogy a birtokos jelzős szoros szókapcsolat alkalmazása városnevekkel kapcsolatban keletkezett, és onnan talán nem is terjedt tovább: a Pécs városa, Győr városa, Pozsony városa szerkesztésmód ma is természetesnek hat, bár kétségkívül hivatalos, ill. ünnepélyes stílushatású, szemben az egyszerű településnévvel. A Hollád falva, Zebegény falva vagy esetleg Döbröce községe típusú nevek azonban szokatlanok tünnek, személynévi eredetű meghatározó taggal pedig településneveink egy típusát alkotják (l. fent).

A birtokos jelzős szoros szókapcsolatokban előforduló városnevek keletkezésében talán bizonyos mértékig idegen nyelvi minták is közreműködtek, vö. pl. 1315/1317: "castrum nostrum [regis] de Kamarun unacum civitate seu opido Kamariensi" (Györffy 3: 428), ill. a ném. die Stadt Wien típusú szerkezeteket. Az idegen nyelvi alakok azonban nem birtokos, hanem minőség-, esetleg értelmező jelzős alakulatok. A latin nyelvű okleveles adatokban nemcsak a város, hanem a vár, folyó stb. nevek is az idézett szerkesztésmóddal fordulnak elő. Itt az egyértelműsége való törekvés tette szükségessé az efféle névszerkesztést: nem mindegy ugyanis, hogy pl. az Eger patak, vár vagy város neve egy adott szövegben. Az oklevél nyelve és a név nyelvi hovatartozásának a különbözősége is a bonyolultabb névformát indokolja. -- A Názáret városa típusú névszerkezet tehát magyar alakulat.

b/ Domborzati nevek. -- A birtokos jelzős -- jelöletlen és jelölt -- összetétellel keletkezett és a domborzati viszonyokra utaló földrajzi nevek alaptagja általában ebbe a jelentéskörbe tartozó földrajzi köznévként: hegy, völgy, fő, tő stb., ill. az ezekkel rokon értelmű szavak: 1193: Loaz hÿg (ÓMOLv. 59); 1252/1360: Apauelgye (Sztp. KritJ. 306); 1329/1335: Kabalafey (Oklsz.). Az előtag lehet tulajdonnév: +1256: Phylupkue (Györffy 1: 176); 1262: Pachawelge (Mon-Strig. 1: 472). Ilyenkor valószínűleg valóságos birtoklásról van szó.

A nevek nagyobb részében a meghatározó tag is község: +1067 k./1267: Scegholm (ÁÚO. 1: 26); 1093: azzofeu (Csánki 3: 30); 1237--1240: Hegmogos (PRT. 1: 779); 1323: houdzeg (Nyr. 6: 124); 1332--1335: Orfev (Györffy 1: 352); stb. Ezekben az összetett nevekben az alap- és a meghatározó tag között nem valóságos birtokviszony fejeződik ki, hanem a két dolog szoros összetartozása, olykor metonimikus, metaforás kapcsolata. Hasonló szemantikai tartalom jelölt birtokviszonyt tartalmazó névvel is kifejeződik: 1268: "Ad vnum Berch Geztene berche vocatum", 1327: "Ascendit ad montem Istenkelethe dictum" (Oklsz.).

A TA.-ben szereplő, domborzati viszonyokra utaló megnevezések egy része (a birtokviszony jelölt volta ellenére) talán már tulajdonnév. Azokat lehet közülük elsősorban annak tekinteni, amelyekben a meghatározó tag földrajzi név vagy személynév (ill. ilyen szerepű más szó): fizeg azaa, jerne

holma, luazu holma. Aligha teljes értékű tulajdonnév viszont a TA.: nogu azah fehe rea, és még kevésbé az aruk tue, aruk fee. Ezek szoros szókapcsolatokként értékelhetők.

c/ Vízrajzi nevek. -- A birtokos jelzős összetétellel keletkezett vízrajzi nevek közé tartoznak a vízneveken (tavak, folyók, patakok stb.) kívül a vizek melletti létesítmények (gátak, hidak stb.) nevei is. A birtokviszony lehet jelöletlen: 1002 k./1257: Morzolfew (Szentpétery: Szt. István 61); 1181/1288/1366/XVI. sz.: Veztew (Szt. KritJ. 1: 44); 1292: Lureu (Csánki 3: 337); stb. Más esetben, kiváltképp, ha a birtokos jelző személynév, vagyis valóságos birtokviszonyról van szó, a birtokviszony jelölt: 1224: Marcusgatha (Oklsz.); 1277/1282: Priuarthyda (Györffy 1: 652); 1298: "belapathaka-zada" (Nyr. 7: 267); 1308: Ivanusfuka (AnjouOkm. 1: 163); -- +1252 [1270]: Chykuragathu 'Csikorága-tő' (Györffy 2: 565); 1301--1321: challo-aga (Nyr. 7: 516); 1338: Chumbouaga (Györffy 2: 565); stb.

Az összetételek megítélése szempontjából gondot okoznak a TA. adatai. A TA.: far feu, ziget zadu mint jelöletlen birtokviszony meghatározott földrajzi objektumokra utaltak, így földrajzi névnek tekinthetők. Az is figyelemre méltó, hogy ilyen típusú földrajzi nevek (pl. Aszófő, Bikszád) későbből is adatolhatók. A halászóhelyek nevei -- mint egy később is élő névtípusnak a korai képviselői -- a jelölt birtokviszony ellenére összetett szavak lehetnek. TA.: feku ueieze, putu uueieze. A helymegjelölő szerepű jelöletlen és jelölt birtokviszonyt tartalmazó adatokat viszont inkább szoros szókapcsolatnak tarthatjuk. TA.: "eri iturea", "ohut cutarea".

Az alap- és a meghatározó tag által jelölt dolgok szoros összetartozását, ill. a rész-egész viszony szemantikai tartalmát jelölt birtokviszonnal szerkesztődött vízrajzi nevek fejezik ki: 1254: Agaspataca (ZalaOkl. 1: 27); 1254/1360/1366/1436: Egurpothaka (HazOkm. 6: 79); 1301: Menus pathaka 'Menyhalak pataka' (AnjouOkm. 1: 12); 1336: Zochugowizy (Oklsz.); stb.

d/ Tájnevek. -- Birtokos jelzős szerkesztésű tájneveink az ősmagyar kortól kezdve léteznek. Erre utal a 950 k.: ἄτελκοῦζου (ÓMOLv. 7) nevünk. A két folyó közötti terület megnevezése régtől fogva fontos szükséglet lehetett: nemcsak a tájékozódás szempontjából, hanem a halászat, hadviselés esetén esetleges rejtékhelyek miatt is. Bizonyára ez a magyarázata annak, hogy olyan tájnevünk, amelynek a köz szó az alaptagja, a meghatározó tagja pedig folyónév (jellegzetesen a közt alkotó két folyó közül a kisebbiké), a korai ómagyartól bőségesen adatolható: 1214/1269: Rabakuz (UrkBurg. 1: 66); 1217/1412: Belkus (ÁÚO. 6: 385); 1250: Chollocuz (HazOkl. 18); 1264/1269/1270: Ormankuz (ÁÚO. 12: 32); -- ilyen még: Bászaköz, Szamosköz, Sárköz, Pálaszököz, Temesköz stb.

Ritkább az olyan földrajzi név, amely a tájat két folyó közeiként jelöli meg: 1246/1408: kechyoukyzi [: kethyoukyzi] (ÁÚO. 7: 213); 1264: Draua Muracuz (Holub: Zala m. 115). Más szemléletmódot tükröz az 1245: Wiskuz (MNY. 63: 255) és az

1294: Gyokuz 'jóköz' tkp. 'vízköz' (Györffy 1: 39). Az utóbbi az említett Kétjóközére vonatkozik.

Ugyancsak az ősmagyar korig visszanyúló tájnévtípus az, amelynek alaptagja az el~elü~elv 'valamin túl fekvő rész' szó: An. 11.: erdeuelu; 1278: Gepuelv (Sztp. KritJ. 2/2: 210), 1326/1367. Tyzael (TörtSz. 7: 15: FNESz.)

Birtokos jelzős szerkezetű tájneveink további csoportját a hegységnevé + al(ja) kapcsolat alkotja: 1274: Bokonol 'Bakonyal' (SoprOkl. 1: 37); 1325: Bykol (AnjouOkm. 2: 183); 1341: Hegalya (SztárayOkl. 1: 162).

A köz és az al(ja) alaptagú tájneveink típusa a későbbi korszakokban további elemekkel gazdagodott. Az el~elü~elv névelem elhomályosulása viszont az ilyen típusú nevek elszigetelődéséhez vezetett: újabb nevek nem keletkeztek, a régiek részint eltűntek, (Tiszael), részint összetett szó voltak elhomályosult (Erdély).

Tájnévi jellegű elnevezés lehet a TA.: gunu/sara adata, amely a Duna bal partján a folyóval párhuzamos nagyobb kiterjedésű mocsaras területre vonatkozott.

e/ Várnevek. -- A birtokos jelzős szerkezetű várnevek a vár (első) tulajdonosának, építtetőjének a nevét meghatározó tagként tartalmazzák. Az összetett szó lehet jelöletlen: 1255: Geruar (Sztp. KritJ. 1: 331); 1279: "Dobokawarfolua" (Györffy 2: 66); stb. -- ill. jelölt: 1282 k.: Chakwara (Oklsz.); 1330/1356: Hedruchuara (Pais-Eml. 422); 1337/1414: Tybauara (Oklsz.); stb.

A valóságos birtokviszony megváltozása után a néven jelöletlen grammatikai birtokviszony ilyen jellege fokozatosan elhomályosulhatott, az összetett szó pedig a minőségjelzős összetétellel keletkezett várnevek közé sorolódhatott a nyelvi tudatban. Erre utal a VárReg. 11.: castrenses Dubukai adata.

f/ Határrésznevek. -- A korai ómagyar kor földrajzinevanyagába a fenti csoportok egyikébe sem sorolható, birtokos jelzős szerkezetű összetett szavak is tartoznak. A TA.: lean ryher; 1264: paganser, 1304/1464: ? Oprosir [ha az apró 'gyermek'] (Oklsz.) jelöletlen birtokviszonyt tartalmaznak. (Földrajzinev voltukat a temetkezési szokásokkal is összefüggő többszöri előfordulásuk szintén támogatja.) Grammatikailag ugyanilyen még: 1223/1243: Gadimasreth, 1240: Thoutmezeu, 1251: mikulamezeu (Oklsz.). A jelölt birtokviszonnal kifejezett TA.: bagat mezee talán már szintén név, de a későbbi adatok bizonyára neveket takarnak: 1206: cuhnamezei 'Konyhamezeje', 1231/1397: Cukynmezey 'Kökénymezeje', 1296: Huzteyryte [az 1315-i átiratban: Hoztherethe] (Oklsz.) stb.

A nevek egy része esetében, ahol a birtokviszony jelölt, a szerkesztésmód egyértelmű: 1261/1364: Kyralwta, 1269: Varutha (Oklsz.). Jelöletlen viszony esetén, különösen ha a meghatározó tag köznévi, a valamivel valószínűbb birtokos jelzős elemzés mellett nem lehet kizárni a minőségjelzős szerkezetet sem. TA.: hodu utu, 1263/1326: Zaanuth, 1282/1325: Charadajaras (Oklsz.); stb. (L. még a "Minőségjelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek" c. részt.)

T ö b b l e x é m á b ó l á l l ó f ö l d r a j z i n e v e k

A kettőnél több szóelem kapcsolatából álló összetett földrajzi nevek legtöbbször az elemek egy része olyan szoros kapcsolatban van egymással, hogy a nyelvi tudat számára csaknem az egyszerű szó képzetét keltik. Ilyen alakulatok pl. a szentek neveit vagy az egyház szót magukban foglaló nevek.

Az egyszerű alaptagnak összetett meghatározó tag a jelzője: 1234: Scentmariazygete (MonStrig. 1: 302); 1256: Bođugazunhaza (Oklsz.); 1328: Scentmikllous Zigethi (Csánki 3: 109). Erre a típusra az alaptag E/3. birt. személyjeles alakja jellemző. A birtokviszony a tágabb összetartozás, egymás mellettiség kifejezője lehet, ilyen még: 1318: kewrymunustra 'Kőrévmonostora' (AnjouOkm. 1: 471); 1321>1381>1448/XV. sz.: Aprohalmhaza (Györffy 1: 502). Jellemző vonása ezeknek az összetett neveknek, hogy az újabb összetételi elem kapcsolódása nem változtatta meg a meghatározó taggá vált elemeknek az egymáshoz való grammatikai viszonyát. Ilyenek még: 1295/1423: Teluklabreth 'Telekláb-rét', 1271: Keckeozovth 'Kecskeaszó-út', Zobozouth 'Zabaszó-út' (Oklsz.).

Más esetekben az összetett név újabb elemmel (mint alaptaggal) való kiegészülése az egész új szóalak grammatikai szerkezetének az átalakulásához vezetett: 1360: Vizalohel (Oklsz.). Az eredetibbnek tekinthető vízálló alanyos összetett szónak a hely újabb elemmel mint alaptaggal való kiegészülése együtt járhatott az igenévi elemnek az ehhez való átvonódásával. Így az igenévi alanya (példánkban a víz) az újabb összetett szóban a birtokos jelző szerepét tölti be.

Több lexémából álló összetett földrajzi név úgy is jött létre, hogy a korábban keletkezett összetett szói alaptagot bővíti egy újabb, főnévi vagy melléknévi jelző mint meghatározó tag: 1193: feýrhigaz (!) (ÓMolv. 58); VárReg. 217.: Vlozyghaz; 1289/1374: Capulnamendzenth (Györffy 1: 341); 1338: Kebeleyscenthmartun (Csánki 3: 68). Az újabb jelzőre az azonos nevű települések egymástól való megkülönböztetésének a szerepe hárult.

Néhány köz alaptagú földrajzi névben három elemből álló, a szószervezláncra emlékeztető szintaktikai viszony van: 1246/1408: kechyoukyzi [j: kethyoukyzi] (ÁÚO. 7: 213); 1300: Ketvelgykuz (Oklsz.); 1309/1400: hydeguizkuzy (AnjouOkm. 1: 170); 1340/1449: "medium ... Nyghutkwzy", 1342: "Nemus wlgari Kethgathkuzy" (Oklsz.).

A háromnál több egyszerű szót tartalmazó összetett név igen ritka lehetett a korai ómagyarban. Ilyennek tekinthető talán mégis az 1295: "Ad quandam publicam viam Hotlounoguta uocatam" (Oklsz.). A hat ló szószervezetnek ebben az esetben erősen tömörítő jellege van, amely a kifejezés egésze tekintetében jelöletlen (a.m. 'hat lónyi') viszony következtében összerántó erőként hat. A nagy út szerkezettel mint alaptaggal való jelölt birtokos viszonya szoros összetartozást, nem pedig valóságos birtokviszonyt fejez ki.

A jelöltség a korai ómagyar kori összetett közzavakban és tulajdonnevekben

Alárendelt viszony	Közzó		Tulajdonnév	
	jelöletlen	jelölt	jelöletlen	jelölt
Tárgyas	+	-	+	-
Határozós	(+)	+	-	+*
Birtokos jelzős	+	-	+	+

*A meghatározó tag többnyire határozószó.

Az összetett szavak a bennük található lexémák száma alapján

	Egyszeresen		Több lexémából álló	
	összetett		összetett	
Közzó	+	-	-	-
Tulajdonnév	+	+	+	+

Irodalom: Mikesy, MNyTK. 53. sz.; Benkő, RMSz. 9, MNy. LXXXIV, 24--36; Bárczi, TihAl. 182--4; Rácz: MNy. LII, 48--52; Kázmér, Falu 53--121; FNESz.

ZELLIGER ERZSÉBET